

A transzatlanti viszony közösségi pillére. Az Európai Unió és az Obama-adminisztrációk kapcsolata

Romsics Gergely

Tanulmányomban az Obama-adminisztrációnak az Európai Unióval való együttműködését és konfliktusait vizsgálom, annak hivatalba lépésétől kezdve. Azokra a területekre koncentrálva követem a transzatlanti partnerség alakulását, amelyeken valóban az Európai Unió – tehát a közösségi intézményi ágens – számított az amerikai adminisztráció partnerének. Ennek megfelelően az elsődleges fókusz a kereskedelem- és klímapolitikára esik, de a nyolc év során időről időre hangsúlyosan felmerült intézményi és biztonságpolitikai kérdések is szerepelnek az elemzésben. Az Obama-adminisztrációval kialakított viszony az Európai Unió nemzetközi aktorként való működésének fontos és sikeres fejezetét képezi. A transzatlanti viszony közösségi pillére az európai oldal intézményi-politikai gyengesége miatt azonban csak akkor működik jól, amikor az amerikai diplomácia is azt segíti elő. Mindez azt vetíti előre, hogy a következő, 2017-ben elkezdődött időszak könnyen az USA–EU-viszony újabb improduktív korszakaként vonulhat be a történelembe.

This paper surveys patterns of cooperation and conflict between the Obama administration and the European Union from beginning of the first presidential term onwards. It focuses on issue areas where the EU proper – meaning community agents – count as primary partners for the United States. As a result, the primary focus is on trade and climate policy, while institutional and security questions are discussed only through the prism of specific cases as they arose. The relationship with the Obama administration represents a successful chapter in the story of the EU as an international actor. At the same time, due to the institutional-political weakness of the European partners, the community pillar of the transatlantic relationship can only function efficiently if and when US diplomacy facilitates it. This insight does not bode well for the next period, and, as the conclusion suggests, the years after 2017 may turn out to be another unproductive interlude in the history of US-EU relations.

* * *

Hivatalba lépő amerikai elnöki adminisztrációt Európában soha nem előzött meg akkora várakozás, mint amekkora Barack Obama elnök 2009. januári eskütételét övezte. Ez egyfelől az előző kormány nagyon negatív megítéléséből fakadt, de ezen túlmenően

is sokan várták egy olyan új amerikai külpolitika kezdetét, amely fontos pontokon egybeesik az európai többség reményeivel. Tanulmányomban ettől az időponttól kezdve vizsgálom az Obama-adminisztrációnak az Európai Unióval való együttműködését és konfliktusait.

Azokra a területekre koncentrálni követem a transzatlanti partnerség alakulását, amelyeken valóban az Európai Unió – tehát a közösségi intézményi ágensek, mindenekelőtt az Európai Bizottság (a továbbiakban: Bizottság) és annak tagjai, az Európai Unió Tanácsának (a továbbiakban: Tanács) elnöke, valamint az Európai Parlament (EP) által képviselt politikai közösség – számított az amerikai adminisztráció partnerének. Ennek megfelelően az elsődleges fókusz a kereskedelem- és klímapolitikára esik, de a nyolc év során időről időre hangsúlyosan felmerült intézményi és biztonságpolitikai kérdések is szerepelnek az elemzésben.

A visszatekintő és értékelő célú vizsgálat elsősorban azt kívánja alátámasztani, hogy az Obama-adminisztrációval kialakított viszony az Európai Unió nemzetközi aktorként történő működésének fontos és sikeres fejezetét képezi, aminek a partner részéről mutatott rugalmasság és pragmatizmus is elengedhetetlen feltétele volt. Az EU továbbra sem teljes, „háromdimenziós” külpolitikai aktor, de a közösségi kapcsolati politika speciális szektoraiban a gazdasági válság ellenére is működőképesnek bizonyult.

Másfelől azt is alátámasztja az elemzés, hogy idejélműltnak tekinthető az a régi anekdota, amely a hiányzó „közös” uniós telefonszám példájával érzékeltette, hogy az Egyesült Államok számára miért nem elfogadható partner az integrációval létrejött politikai közösség. Bár az Obama-adminisztrációk története során is többször felmerült hasonló kritika az európai partnerekkel szemben, az alábbi elemzés

azt igazolja, hogy az európaiakkal való egyezkedés nehézségeiből adódó súrlódások és pengeváltások elegye a tünet és nem az ok – azaz ilyen nehézségek akkor bukkannak fel, amikor Washington és Brüsszel között komoly nézetkülönbség áll fenn. Ez a problematika „varázslatosan” eltűnik mindig, ha az együttműködés konstruktívabb szakaszába lép. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a transzatlanti viszony közösségi pillére az európai oldal intézményi-politikai gyengesége miatt csak akkor működik jól, amikor az amerikai diplomácia is azt segíti elő. Mindez, amint arra a tanulmány végén szereplő kitekintésben is kitérünk, azt vetíti előre, hogy a következő, 2017 januárjában elkezdődött időszak könnyen az USA–EU-viszony újabb improduktív korszakaként vonulhat be a történelembe.

Az Obama-adminisztráció kísérlete a 2005-ös amerikai külpolitikai fordulat kiteljesítésére

Az 1990-es években az akkoriban létrejött Európai Unió és az Egyesült Államok elnöki adminisztrációinak a viszonya produktív, de korántsem felhőtlen volt. A biztonságpolitikában – amerikai nézőpontból – az európai kormányok egyszerre folytattak potyautas-stratégiát (használták ki az amerikai biztonságpolitikai védőernyőt), és csatornáztak erőforrásokat a saját „különutas” védelmi képességeik felé. Pesszimistább – realista – elemzők szerint egyenesen a szövetséges viszonyon belüli puha ellensúlyképzés

zajlott az európai biztonság- és védelempolitika (*European Security and Defence Policy*, ESDP, jelenlegi neve: *Common Security and Defence Policy*, CSDP) promóciója révén, és Washingtonban – kevésbé a State Department, mint a Pentagon berkein belül – komoly fenntartásokkal figyelték a volt NATO-főttkár, Javier Solana által előrevitt folyamatot.¹

A nemzetközi politika nagyobb, kooperáción alapuló viszonyrendszereiben a transzatlanti kapcsolatok egyik legtöbbit idézett brit szakértője, Michael Smith által használt fogalommal „versengő együttműködés” jellemezhető ez az időszak. Az Európai Unió és az Egyesült Államok sokszor éles vitákat folytatott a GATT- és a WTO-, azaz a nemzetközi kereskedelmi tárgyalások során. Ennek ellenére egyidejűleg a két szereplő, szinte duumvirátusként – Japán és Kanada gyakori támogatásával –, kulcsszerepet játszott a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) létrehozásában, mivel a szektorális vitákon túlmutató érdekeik lényegileg közösek voltak, és – a szellemi tulajdonjog védelmétől a nem vámjellegű akadályok (*non-tariff barriers*) szisztematikus leépítéséig – nagyon nagy mértékben egybeestek.² Szintén közös érdeknek számított a nemzetközi klímapolitika, s azt az 1992-es riói és 1997-es kiotói csúcson még az amerikai diplomácia határozta meg.

Tömören összefoglalva azt mondhatjuk, a kilencvenes években a közös stratégiai vízió – a nemzetközi politika liberális szellemű intézményesítésének igénye – mentén működött együtt a két

fél, míg konkrét szektorális kérdésekben gyakran kitapintható volt a versengésük is.³

A 2001-ben hivatalba lépett republikánus adminisztrációval kapcsolatban az európai politikai osztály jelentős része eleve fenntartásokkal viseltetett. Amikor az amerikai kormányzat a radikális hegemónikus intervencionizmus politikáját kezdte követni, ezek a fenntartások gyorsan politikai és nagyon jelentős társadalmi ellenállássá értek, elsősorban Németországban és Franciaországban.⁴

Amint arra a jelen kiadványban olvasható tanulmányában Magyarics Tamás felhívja a figyelmet, az amerikai erőprojekció anyagi és presztízsköltségei, a párhuzamos iraki és afganisztáni háborúk olyan mértékben terhelték meg a kormányzatot, hogy 2005-től általános korrekciós folyamat vette kezdetét. Ennek a szerepvállalás racionalizálása mellett a partnerségeknek a tehermentesítő céllal történt újraélesztése is a részét képezte, amelynek az Európában – a társadalmaktól a kormánytagokig – jellemzően elutasított amerikai védelmi miniszternek, Donald Rumsfeldnek a müncheni biztonságpolitikai konferencián viccel elütött *de facto* bocsánatkérése jelentette a szimbolikus nyitányát.⁵ 2007/2008-ban azonban mindebből kevés látszott még: a kontinentális európai közvélemény elutasító véleménye és számos nemzeti és közösségi vezető erős tartózkodása érdekében nem változott (a mértékkel atlantista Nicolas Sarkozy francia elnökségének fontos kivételével).

Az Obama-adminisztráció hivatalba lépésével kapcsolatos elemzői tartózkodást és nyilvános eufóriát a fenti szempontok magyarázzák. Számos európai elemző hívta fel a figyelmet arra 2008 végén, hogy az amerikai külpolitika pragmatikus fordulata már lezajlott, és az új elnök kezét ugyanazok a hazai csoportérdekek és belpolitikai konszenzuskényszer, az amerikai társadalom fenyegetettség tudata, valamint intézményi inerciák fogják megkötni, mint amelyek George W. Bush elnök hivatala ideje alatt is éreztették a hatásukat.⁶

A szakértői fenntartásokat ugyanakkor a nyilvános, politikusi kijelentések teljességgel elhomályosították. Az általában visszafogottan nyilatkozó José Manuel Barroso bizottsági elnök a választások nyomán egyenesen arról beszélt, hogy a világ „fordulóponthoz érkezhett”, és az „új multilateralizmus” melletti közös kiállásra szólított fel.⁷ A German Marshall Fund kutatása szerint az amerikai vezető szerep európai támogatottsága 2008-ról 2009-re példátlan mértékben, 20 százalékkal, 36-ról 56 százalékra emelkedett, (ideiglenesen) visszaállítva Európában a „boldog kilencvenes évek” hasonló értékeit.⁸

A multilaterális megközelítés és a konszenzusépítésen alapuló külpolitikai cselekvés – a várakozásokat igazolva – az amerikai külkapcsolati kommunikáció fontos elemévé vált az új adminisztráció alatt. (Erre vonatkozóan lásd Szalai Máténak az e kiadványban olvasható tanulmányát.) A hegemonikus önzés korszaka lezárulni látszott ugyan, ám arra sem utalt

semmilyen jel 2009-ben, hogy a kooperáción alapuló liberális institucionalista hegemonia elképzelése⁹ újra a hivatalos külpolitika rangjára emelkedne, és az amerikai fél készen állna az európaiak által elvárt közös intézményépítésre a nemzetközi arénában.

Az Obama-adminisztráció és az Európai Unió konfliktusai az első ciklus kezdetén (2009–2010)

Obama elnök az első években hozott döntéseivel a szakértői közösségen belül érezhető tartózkodást váltott ki, kormánya preferenciáival kapcsolatban pedig a gazdasági és más *low politics* területeken tapasztalt kontinuitásra vonatkozó várakozásokat igazolta. Első ciklusa idején a George W. Bush által elfogadott kisebb (Dél-Koreával, Panamával és Kolumbiával kötött) szabadkereskedelmi megállapodásokat módosította a Demokrata Párt számára kedvezőbb klauzulákkal, és azok kongresszusi ratifikációjára korlátozta az erőfeszítéseit. Hasonló jellegű új egyezményeket nem kötött, és passzív maradt a WTO-folyamatok újraindítása tekintetében is.¹⁰

A kereskedelempolitika mellett a klímapolitikában is 2009 decemberében döntött el, hogy a belpolitikában „Zöld *New Deal*” hirdető elnök a klímaegyezmény folyamatában nem törekszik kötelező érvényű multilaterális megállapodás elérésére. A koppenhágai klímakonferencia során az amerikai tárgyalók olyan

záródokumentumot támogattak, amely önkéntes vállalásokat írt elő csupán. Az Európai Unió egyedül maradt a folyamat vezetésében, azaz magányos „driverként” szállt szembe a kompenzációkat, történelmi kiegyenlítődést követelő indiai, kínai álláspontokkal és az azok mögött felsorakoztatott egyéb fejlődő államokkal – a siker reménye nélkül.¹¹

Barroso bizottsági elnök a konferencia után nyilvánosan is kifejezte mély csalódását és az amerikai partnerrel szembeni elégedetlenségét.¹² A kudarcot elsősorban az okozta, hogy az amerikai közvélemény – az európaiótól eltérően – nemcsak megosztott volt a kérdésben, de számos demokrata szavazói csoport is mereven elutasított minden, a versenyképességet rontó egyoldalú vállalást. Így, legalábbis ideiglenesen, az az állapot állt elő, hogy az amerikai gazdaságpolitikai fordulat a zöld energia felé kizárólag a belpolitikában érvényesült.¹³ Az ottani határozott reformszándékok a fent említett okok miatt nem csaptak át a nemzetközi klímapolitika területére.¹⁴

Az Európai Unió a transzatlanti együttműködés két kiemelt nemzetközi arénája, a kereskedelem- és a klímapolitika mellett a világgazdasági válság kezelésének több kérdésében szintén az amerikai megközelítéssel ellentétes álláspontot képviselt. Az amerikai kormányzat a fiskális expanzió mellett kötelezte el magát. A német álláspont és az Európai Központi Bank preferenciái által diktált európai megközelítés konzervatívabb volt, bár rövidebb időre szinte mindegyik tagállam próbálkozott gazdaságélénkítési programokkal.

Bár több kezdeményezést (pl. a kedvezményes autócserét) Washington is lemasolt, összességében – főként Timothy Geithner pénzügyminiszter – számos alkalommal vádolta az Európai Uniót passzivitással, Németországot pedig azzal, hogy exportorientált politikájával más gazdaságok recessziójának meghosszabbítása árán dinamizálja a sajátját.¹⁵

Amerikai nézőpontból az eurózóna a saját növekedését akadályozta, és a globálisan fertőző pánikhangulatot hosszabbította meg azzal is, hogy nem vállalta a görög gazdaság gyors szanálását. Az az európai uniós mérce szerinti gyors intézményfejlesztés, amely különösen 2010-ben zajlott, Washingtonból szemlélve messzemenően elégtelennek, a cselekvést helyettesítő konferenciapolitika és „intézményi köldöknézés” újabb fejezetének tűnt.¹⁶

Az Európai Unió és különösen John Bruton, az EU washingtoni képviselője részéről viszont a 2009-es *American Recovery and Reinvestment Act* (az egyik fő gazdaságélénkítő törvény) „Buy American” klauzulája kapott erős kritikát, amely protekcionista logikát érvényesített a stimulusforrásokhoz való hozzáférés folyamatában.¹⁷ A kölcsönös előnyök jelszavával az Európai Unió – amerikai feltételezések szerint német nyomásra – emellett egyéb (a légi közlekedés, a közbeszerzési piachoz való hozzáférés, stb. terén tapasztalt) nem vámjellegű korlátozások lebontását kérte számon, szintén a Világkereskedelmi Szervezet elvei alapján.¹⁸ Az amerikai fél ezzel szemben az elsősorban Sarkozy elnök által

proponált mentőcsomag-stratégiát kárhoztatta, és többször jelezte, megítélése szerint az EU szándékosan késlekedik több, az Egyesült Államoknak kedvező WTO-választottbíróági döntés érvényesítésével a belső piacon.¹⁹

A vita a fenti kérdéseken túl a központi banki és a bankfelügyeleti területekre is átcsapott. Az Európai Unió, mindenekelőtt az Európai Központi Bank, a pénzügyi eszközöknek és azok kereskedelmének a szabályozására vonatkozóan hathatósabb reformot igényelt, míg az Egyesült Államok az európai bankok konszolidációjának elmaradását, a stresszteszték agresszívabb és preventívabb alkalmazását követelte az első években.²⁰

Végül meg kell említeni az akkor – tehát 2010 előtt – az amerikai külpolitikai agendán még prominens helyet elfoglalt törökkérdést. A törököknek a nyugati szövetségi rendszertől való „elsodródása” (*strategic drift*) sokat elemzett téma volt a washingtoni biztonságpolitikai közösségben. A hagyományos külpolitikai megközelítés szerint Törökországgal egy regionális hatalom, egy potenciális stabilizátor, egy stratégiai fekvésű ország és egy nagy növekedési potenciállal bíró, nyolcvanmillió gazdaság kezdett a 2000-es évek végén háttat fordítani a nyugati szövetségeseknek.²¹ A globális hegemónikus menedzsment nézőpontjából érthetetlen volt az Európai Unió közösségi intézményeinek és a két kulcsfontosságú tagállam, Franciaország és Németország kormányának a török csatlakozás folyamatának előmozdításával kapcsolatos vonakodása.²² Míg Európában az

integrálhatósági félelmek, az Egyesült Államokban a geopolitikai megfontolások határozták meg a politikai tervezést Törökország és a nyugati szövetségi rendszerek viszonylatában.

Az Európai Unió, illetve az euró-zóna szervei által részben vagy egészben felügyelt politikák (kereskedelem, környezetvédelem, bővítés, monetáris és – közvetve – fiskális lazítás, bankrendszer, stabilizációs alapok) mellett a nem közösségi kompetenciák területén is komoly nézeteltérések mutatkoztak, amint ez Magyarics Tamásnak, Wagner Péternek, valamint az Ugrósy Márton és Reinitz Katalin szerzőpárosnak a jelen kiadványban olvasható tanulmányából is kiderül. A válságra adott válaszok közül a védelmi kiadások csökkentésének általános trendjét az amerikai kormányzat egyértelműen összekapcsolta az Európai Unióban alkalmazott konzervatív válságkezelési megközelítéssel, és a NATO-n belüli képességsökkenésnek mint reális lehetőségnek a felmerüléséért nem utolsósorban – a nemzeti kormányok mellett – a közösség egészét is hibáztatta.²³

A számos vitatott kérdés által dominált első időszak kapcsolatépítési kudarcának szimbolikus pillanata volt az amerikai elnök távolmaradása a madridi – transzatlantinak meghirdetett – Európai Tanács-üléstről (2010. május 18.), amelyet a spanyol elnökség rendkívüli alapossgal készített elő.²⁴ Az amerikai külpolitikai *establishment* véleményét a kétpárti háttérintézmény, a Council on Foreign Relations elnöki tisztét betöltő Richard N. Haass kommunikálta, a madridi csúcs

idejéhez igazítva közzétett publicisztikájában. Az írás szerint a „gazdasági szerkezet hibái, a politikai parókiáizmus és a katonai képességek korlátai együttesen felgyorsítják a transzatlanti szétválást [*transatlantic drift*]”, amelynek következtében az Egyesült Államok számára a jövőben nem Európa lesz az automatikus és első számú partner, Európa maga pedig megszűnik nagyhatalmi tényező lenni.²⁵

Az Obama-adminisztráció első időszakában – 2009 és 2011 között – a fentebb áttekintett tényezők felerősítették vagy újra előhívták az európai bürokratikus és szakpolitikai fókuszú integrációval szembeni hagyományos amerikai fenntartásokat. Az Egyesült Államok kormányának képviselői és befolyásos közéleti szereplői intézményépítés és befelé forduló fókusz helyett nyitottságot, globális cselekvési képességet, valamint nagyobb kül- és biztonságpolitikai aktivitást vártak volna el.²⁶ A multilateralizmus számonkérését indokolatlannak találták, mivel az amerikai külpolitikai – és részben még mindig kétpárti – *mainstream* nagyjából-egészében egyetértett a Bush elnök idején a globális intézményekből történt „tőkekivonással” (ha nem is annak mértékével és általánosságával).²⁷ Ezzel párhuzamosan az amerikai elnök népszerűsége is megkopott Európában: a 2008 végén érzett eufória egészében véve megalapozatlannak bizonyult.²⁸

A korrekciók időszaka

Az Obama-adminisztráció első éveit tapasztalt – nem viharos, de mindenképpen feszült – amerikai–európai uniós viszony javulása 2011 után kezdődött, és egészen a második elnökségi ciklus végéig tartott. Ezt az európai intézményrendszer konszolidációja is elősegítette: Barroso és Herman Van Rompuy is kiépítette a saját új szerepét a külkapcsolatokban (lényegében Van Rompuy felértékelése révén, a lisszaboni szerződés betűjének megfelelően). Az Egyesült Államok így minden korábbinál integráltabban működő partnerrel találkozott: a kereskedelempolitika mellett immár a klímapolitikában is a Bizottság tárgyalta a közösség nevében, míg a klasszikus külpolitikai kérdésekben a főmegbízott mellett az Európai Tanács állandó elnöke jutott szinte kizárólagos szerephez.²⁹

Az amerikai politikai preferenciák átrendeződése is folytatódott az elnöki ciklus első éveitől. Az adminisztráció a gazdasági válság kezelésén kívül a csendes-óceáni fordulat mellett is elkötelezte magát (erre vonatkozóan lásd ebben a számban Vörös Gábor tanulmányát).³⁰ Ebből az is következett, hogy felértékelődött a korábban elégtelennek tartott európai regionális intervenciók képesség egész spektruma (a gazdasági-diplomáciai ösztönzőktől a katonai misszióig), az Afrika–Közép-Kelet–Európa alkotta zóna vonatkozásában.

Az is tudható volt, hogy a külpolitikai fordulat mellett a védelmi költségvetés és (bizonyos mértékig) a *soft*

power eszköztár finanszírozása szintén csökkenni fog 2013-tól. A 2012-es költségvetési vitát az elnöki adminisztráció a republikánus többségű képviselőházzal csak úgy tudta rendezni, hogy bizonyos automatikusan beinduló költségvetési korlátozásokat is törvénybe iktattak. Ezért különösen fontossá vált a katonai missziók költséghatékony és önkorlátozó megosztása az Egyesült Államok és partnerei között.³¹

Ezeket a „kemény” változásokat kísérte egy olyan kognitív átalakulás is, amely során az adminisztráció minden hatalom korlátosságából indult ki, és az előző évek túlterjeszkedési (*overreach*) és hanyatlási vitái nyomán az erőteljes önkorlátozás, a nemzetközi rendszeremenedzsmen feladatainak a lehetőség szerinti kiszervezése (pl. a líbiai válság kapcsán elővezetett „*leading from behind*” koncepciójának alkalmazása) és az utóbbihoz szükséges multilaterális diplomácia mellett tört lándzsát.³²

Az Obama-adminisztráció – a korábbi álláspontját módosítva – azzal is új utat választott, hogy explicit módon támogatta az európai közös biztonság- és védelempolitikai együttműködés keretei közötti önálló, a NATO-tól független képességbővítést.³³ Kifejezett támogatást kapott Washingtontól az uniós műveleti központ (EU OPCEN) képességbővítése is, noha az korábban a francia diplomácia NATO-szkeptikus ötletének számított.³⁴ Amerikai nézőpontból fontosabbá vált, hogy – bármilyen – önálló európai védelmi képesség létezzen, semmint annak a kérdése, hogy az azok felhasználására

vonatkozó döntést Washington milyen mértékben képes befolyásolni – fenntartva ugyanakkor a jogot, hogy a védelemre fordított erőforrások elégtelenségét továbbra is éles kritikával illesse.³⁵

Bár Európa az „arab tavasz” kapcsán a gyakorlatban rosszul vizsgázott, az amerikai fél sem feltételezte, hogy az EU a saját erőforrásai révén képes lett volna lényegesen jelentősebb eredményeket felmutatni.³⁶ A hosszabb távú uniós újjáépítési fejlesztéspolitika pedig – tényleges sikertelensége ellenére – elviekben egybeesett azzal az amerikai felfogással, amely az iraki és afganisztáni saját kudarcuk után elkészített korrekciós stratégiákban kristályosodott ki, és amely a hosszabb távú támogatási-újjáépítési befektetéseket a tartós pacifikálás elengedhetetlen feltételeként határozta meg.³⁷

Az amerikai diplomáciai fordulat tanulási folyamatában jól azonosítható az a „pillanat”, amikor az Obama-adminisztráció Brüsszellel és a közösségi képviselőket vezető szervével megkezdte a kapcsolat dinamikus elmélyítését. Az Európai Parlament 2010-ben ugyanis kétharmados arányban szavazta le az Egyesült Államoknak a SWIFT-rendszeren keresztül továbbítható banki utalási adatok megosztására vonatkozó javaslatát. Az információmegosztó rendszernek a gazdasági bűncselekmények és a terrorizmus finanszírozása tekintetében lett volna jelentősége Washington számára.³⁸ Az egyértelmű elutasítást követően az Obama-adminisztráció átdolgozta az együttműködési javaslatot, figyelembe véve az EP-nek az adatkezelésre és a

reciprocitás hiányára vonatkozó aggályait, így 2010 júliusában, a második alkalommal már megszerezte az uniós támogatást.³⁹

A terrorizmus elleni harccal kapcsolatos területeken a lisszaboni szerződés az EP számára egyetértési jogkört biztosított, a Bizottság pedig a környezetvédelem nemzetközi folyamataiban jelentősen megerősödött. E két fejlemény az egyéb megfontolásokkal együtt elegendő volt ahhoz, hogy az Egyesült Államok 2010 és 2012 között radikálisan bővítse a brüsszeli képviselőtének a létszámát, és fokozza az előkészítő lobbitevékenységet. A légi utasok adatainak megosztására vonatkozó 2012-es megállapodás mérföldkő volt az amerikai adminisztráció brüsszeli tevékenysége szempontjából, s egyben jelezte, hogy az európai – bizonyos mértékig (főleg a nemzetközi szintéren) még ma is gyenge presztízsű – intézmények jellemzően hajlanak a legitimitásukat demonstráló nemzetközi együttműködésekre, míg megkerülésük esetén az elutasító válaszuk – hasonló okokból – előre borítékolható.⁴⁰

Ebben a periódusban a nemzetközi amerikai szerepvállalásnak a gyakran erős társadalmi kritikával fogadott aspektusait az Európai Unió szervei nem támadták. A célzott likvidálások és a drónháború tényét hosszabb időn át komolyabb bírálatok nélkül vették tudomásul a meghatározó európai szervezetek,⁴¹ és azok a növekvő kritikák ellenére sem kerültek fel a 2014. tavaszi USA–EU-csúcs agendájára. Az Európai Parlament csak az amerikai elnök látogatása után

két hónappal ítélte el – 90 százalékos többséggel meghozott – határozatban a drónhadviselést, de annak a szövege is elsősorban a tagállamoktól elvárt normakövetésre vonatkozott.⁴²

Harmonikus volt az együttműködés a kiberbiztonság, valamint a nukleáris proliferáció elleni fellépés terén, különösen Irán kapcsán, ahol az Európai Unió nevében a Hármak (Nagy-Britannia, Németország, Franciaország) hatékonyan együttműködtek az amerikai féllel. Nem utolsósorban pedig – a fentebb kifejtett rugalmas amerikai álláspontnak megfelelően – Washington inkább örült, semmint kifogással élt, amikor az EU a NATO-küldetés teljesítése mellett saját misszióval is részt vett az Adeni-öbölben és a Szomália part menti vizein folyó nemzetközi kalózkodás elleni fellépésben.⁴³

Összességében az Obama-adminisztráció és az Európai Unió viszonyában végbement javulás éppúgy a körülményekből következett, mint előzőleg annak megromlása. Ez a megközelítés azonban annyiban csalóka, hogy elfeledkezik az amerikai vezetés stratégiai reorientációjáról – a csendes-óceáni „pivotról” –, illetve arról a stratégiai (nem pedig kényszerek szülte) döntésről, hogy az európai szerepvállalás és erőforrásokkal való gazdálkodás racionalizálása során egyebek mellett az Európai Unió felértékelése révén igyekezett megfelelő módon betölteni a saját visszavonulása nyomán keletkezett vákuumot.⁴⁴ A saját globális szerepvállalásait racionalizálni kívánó szuperhatalom a visszavonulás, a *retrenching*

fázisában nyitott volt a bizonyos értelemben a hagyományos befolyási övezetekre vagy legalábbis a megosztott befolyási övezetekre vonatkozó alkukra emlékeztető egyezsége a partnereivel, különösen a baráti európai konglomerátummal. Ez az amerikai hegemónikus menedzsment régi elveivel való szakítás és az Obama-kormányzat tudatos külpolitikai pozícióváltásának az ékes bizonyítéka volt – ahogy ennek hátterét a Clinton-kormány idején befolyásossá vált gondolkodó, Amitai Etzioni is megkísérelte kifejteni.⁴⁵

Második Obama-adminisztráció: az együttműködés dinamikus periódusa

2013-ra az amerikai fél és az európai uniós csúcstémák viszonya rendezettebbé vált. Ezt követően a kapcsolatrendszer legfontosabb elemévé a kereskedelem- és a klímapolitika vált. Az előbbi a Bizottság egyik legkorábbi és máig a legfontosabb külkapcsolati kompetenciája, az utóbbi nemzetközi képviseletét pedig a lisszaboni szerződés utalta egyértelműen a közösségi hatáskörbe.

A korszaknak a transzatlanti együttműködés szempontjából produktív volta akkoriban még nehezen volt látható. Az Egyesült Államok – a már gyűrűző botrány közepette – 2013 júniusának elején ismerte el, hogy a PRISM kódnevű programja (*Planning Tool for Resource Integration, Synchronization, and Management*) keretében külföldön is adatot gyűjtött.⁴⁶ A Bizottságon belül Viviane Reding alapjogi biztos portfóliója volt a

leginkább érintett, így ő már június 10-én levélben fordult az amerikai legfőbb ügyészhez.⁴⁷ Reding mellett a digitális ügyekért is felelős biztos, Neelie Kroes vett részt az alkalmazott technika, módszerek és gyakorlatok felülvizsgálatában, és általában véve elmondható, hogy az európai adatvédelmi rendszer megerősödve került ki a botrányból.⁴⁸

A transzatlanti viszony európai uniós dimenziójára jellemző minta – amely szerint az Európai Parlament lép fel a leghatározottabban az amerikai partnerrel szemben, illetve követ leginkább normavezérelt (*logic of appropriateness*) politikai irányt – az adatgyűjtések ügye kapcsán is felfedezhető. Az EP három szakaszban (2013 nyarán, őszén és 2014 kora tavaszán) is kiemelten foglalkozott a kérdéssel, több szakértői anyag készült, és végül 2014 márciusában rendkívüli részletességű határozatban szólította fel a Bizottságot, hogy az hogyan járjon el az európai adatvédelmi normák érvényesítése érdekében.⁴⁹

Az EP által mozgásba hozott mechanizmus során a Bizottság megkezdte az egyeztetéseket Washingtonnal. Amikor 2015-ben az Európai Bíróság megsemmisítette az amerikai partnerrel való adatmegosztás szabályozási fundamentumát jelentő *Safe Harbour*-elveket, egyértelmű lépéskényszer alakult ki.⁵⁰ A Bizottság által az átadott adatok védelméről prezentált új szabályozást az így nyomás alá került Európai Unió Tanácsa július elején elfogadta, és 2016. július 12-én egy bizottsági döntés formájában az hatályba is lépett.⁵¹

Az adatgyűjtési botrány vélhetően azért sem hagyott akkora nyomot a transzatlanti viszonyon, mert 2014 tavaszától kezdve a biztonságpolitikai kérdésekben régóta nem tapasztalt együttműködési kényszer keletkezett. Az Ukrajna elleni orosz műveletek nyomán az amerikai fél számára kiemelt fontosságúvá vált az európai államokkal, elsősorban az EU tagországaival való közös fellépés. A szankciók – európai szóhasználatban: korlátozó intézkedések – több hulláma (elsősorban a márciusi célzott szankciókat ágazatíva bővítő júliusi forduló) során sikerült megőrizni az egységet, az Európai Unió nem kezdett alternatív politikába, noha arra vonatkozóan az európai–orosz érdek-összefonódások miatt az Egyesült Államok elemzői-szakértői közösségei reális esélyt láttak.⁵² Függetlenül a szankciók vélt vagy valós hatásától, a transzatlanti viszony szempontjából az Oroszországgal szembeni intézkedések egyfelől az együttműködés potenciálját, másfelől az Egyesült Államok által követett regionalizációs politika alapvető létjogosultságát igazolták.

A szakpolitikák a transzatlanti viszonyban

A jelen áttekintés fő tézise szempontjából – amely szerint az Obama-kormányzat és az Európai Unió kapcsolata az egyenletlenül fejlődő viszonyrendszer produktív és lényegében sikeres időszakát jelenti – a második Obama-adminisztráció és az Európai Unió viszonyában a világpolitikai folyamatok által diktált

magaspolitikai agenda mellett a kereskedelem- és a klímapolitika terén kell azonosítani az együttműködést elősegítő tényezőket, illetve értékelni magát a folyamatot.

A Világkereskedelmi Szervezet strukturális válsága okozta kényszerhelyzetet már áttekintettük az első elnöki ciklus kapcsán. A második elnöki időszak alatt a WTO működésében nem következett be érdemi változás, még ha a 2015 végén Nairobiban tartott konferencián a mezőgazdasági exporttámogatások végleges kivezetésének kérdésében sikerült is megállapodni.⁵³ Ez a részsiker azonban két évtizedes adósság törlesztése volt, és nem egy kereskedelempolitikai fordulat jele – ezzel pedig az óceán mindkét oldalán tisztában voltak a szakértői és a politikai-bürokratikus szakmai közösségek is.

A WTO tartós válsága mellett szintén közös, mind a két felet érintő felismerés volt, hogy a belső piac nem lesz elégséges a tartós növekedéshez. 2008-tól kezdve a belső piaci értékesítések mindkét gazdaságban alacsonyabb ütemben nőttek, mint az exportok.⁵⁴ Ez a belátás Obama elnök 2010-es bejelentésével vált politikaformálóvá: az adminisztráció a tartós kilábalás kulcsaként a kivitel öt éven belüli megduplázását tűzte célként maga elé,⁵⁵ az Európai Unió pedig ugyanebben az időszakban a Mercosur és az ázsiai partnerek irányába nyitott kereskedelem-liberalizációs javaslatokkal. Úgy tűnt, párhuzamos és versengő makrorégiós egyezmények kerülnek mindkét vezető gazdaság kereskedelempolitikai gondolkodásának az előterébe.⁵⁶

Ezeket a várakozásokat borította fel a második Obama-adminisztráció idején az amerikai–európai uniós kereskedelmi partnerségi tárgyalások (*Transatlantic Trade and Investment Partnership*, TTIP) felgyorsult folyamata, amely 2016 nyaráig – a nehézségek ellenére – pályán maradt. A tárgyalásokat az egyéb területeken esetlegesen ütköző érdekeknél sokkal jobban befolyásolta az, hogy a két, piacszerzésben érdekelt fél számára a legnagyobb potenciállal rendelkező exportpiacokhoz való jobb hozzáférés lehetősége merült fel, és két, régóta együttműködő intézményrendszer között zajlottak az egyeztetések.⁵⁷ Elsősorban nem az ipari termékek kereskedelméhez kapcsolódtak a remények. A valódi tétet a közbeszerzési eljárásokban való egyenlő vagy csaknem egyenlő feltételek biztosítása, illetve a szolgáltatások exportja jelentette. A mezőgazdasági áruk piacának további liberalizációja pedig egy távoli harmadik, ám szintén nem jelentőség nélküli tényező volt, hiszen a genetikailag módosított termények és általában a biotechnológia kérdése régóta nagyon eltérő megítélés alá esett az óceán két oldalán.⁵⁸

Relatív kisebb gazdasági súlya ellenére, a nyilvánosság figyelme és az érdekcsoportok aktivitása, valamint hagyományos átpolitizáltsága miatt sokáig az agrártermékek kereskedelmével kapcsolatos álláspontok különbözősége számított az előrelépés útjában álló legfontosabb gátnak.⁵⁹ Miután Klaus Kinkel külügyminiszternek a (NAFTA mintájára készült) *Transatlantic Free Trade Agreement*re vonatkozó javaslata nem tett

szert valódi lendületre, Angela Merkel kancellár – a néppárti csoport révén az EP-re is hatva – 2006/2007-ben, tehát még a válság előtt vetette fel az elképzelés újbóli kidolgozásának az ötletét. A folyamat azonban lényegében még a hivatalos tárgyalások előtt elakadt, mivel nagyon erős európai koalíció ellenezte a genetikailag módosított alapanyagokat tartalmazó élelmiszerek importját. Továbbá az egyéb fogyasztóvédelmi normák eltérése is egy évtizede – az EU-nak a REACH nevű, nagy fogyasztóvédelmi szabályozása óta⁶⁰ – a különböző intenzitású viták állandósulásához vezetett a WTO- és a választottbírói tárgyalásokon.⁶¹ Habár az Egyesült Államok ez utóbbiból többet is megnyert, az EU – belső ratifikációs problémák miatt – a 2000-es években nem hajtott végre néhány, a piacnyitásra vonatkozó döntést, ami újabb eljárásokat eredményezett.⁶²

A német kezdeményezés azonban egybeesett a Barroso-bizottság terveivel, így 2007 áprilisában, közvetlenül a válság előtt, az érdemi kérdések hosszabb távú megvitatásának céljával az Egyesült Államok és az Európai Unió létrehozta a Transzatlanti Gazdasági Tanácsot. A válság, valamint a transzatlanti kapcsolatok és a WTO-folyamat tartós elakadása miatt ugyanakkor az amerikai fél számára kedvezőbb, Európában viszont sokat kritizált *Open Skies* nevű megállapodásokon kívül⁶³ nem történt érdemi előrelépés egészen 2001-ig, amikor is a két fél az egyeztetési mechanizmus *upgrade*-je mellett döntött. Az akkor létrejött *High Level Working Group on Jobs and*

Growth (HLWG) már Ron Kirk kereskedelmi főmegbízott és a kereskedelemért felelős biztos, Karel de Gucht részvételével működött, akik rutinos és magas érdekérvényesítési képességgel bíró szakdiplomataként egyaránt képesek voltak hazai koalíciók építésére.

Az első valódi hatású megállapodás a biztonsági tanúsítvánnyal ellátott vállalkozások exportengedélyeinek a kölcsönös elismerése volt, 2012 decemberében. Röviddel később, 2013. február 12-én, Barroso és Van Rompuy Obama elnökkel közösen jelentette be az átfogó kereskedelmi egyezményt célzó tárgyalások megindulását, amelyek újjáélesztését több tényező segítette. A kereskedelem-politika klasszikus többszintes játék, amelynek jellemzője, hogy a szerződést kötő ügynököknek nemcsak egymással kell megállapodniuk, de otthon is ratifikáltatniuk kell a megállapodást. Emiatt a belpolitikai érdekcsoportok egyfelől felhasználhatóak a másik féllel szembeni fenyegetésként, másfelől viszont otthon folyamatosan törekednie kell a tárgyalásokat folytató ügynököknek a ratifikációt lehetővé tevő belpolitikai koalíció megőrzésére.⁶⁴

Az amerikaiak között az európai kereskedelmi megállapodás viszonylag gyengébb ellenző koalíciót hozott létre csak, mivel a kereskedelmi megállapodások során szokásosan felmerülő, a hazai szereplőket erősen mozgósító fő követelések (dömpingellenes intézkedések, szellemi tulajdonjogok védelme, a minimumbérre, illetve a munkavédelemre vonatkozó előírások) az Európai Unió esetében nem

estek jelentősen a latba.⁶⁵ Igazán áthidalhatatlan akadályként a mezőgazdasági termékekre vonatkozó és az egyéb fogyasztóvédelmi szabályozások maradtak az asztalon megoldatlanul,⁶⁶ amelyek kapcsán viszont mindkét fél tisztában volt a jelentős európai engedmények szükségességével.⁶⁷

Az Európai Unió számára egy győztes hazai koalíció összeállíthatósága sokkal bonyolultabbnak mutatkozott. Az európai importszabályozás lazítása östermelőket és fogyasztóvédőket hozott volna közös álláspontra, valamint a közbeszerzések és az egyéb állami megrendelések piacára vonatkozó, amerikai eredetű nemzetközi gyakorlat – az *Investor–State Dispute Settlement*-mechanizmus – az európai normáknál jobb fellebbezési lehetőségeket biztosított a külföldi vállalatoknak arra, hogy ne az adott állam jogrendje szerint és bíróságán érvényesíthesse az esetleges kártérítési igényét.⁶⁸ A nemzetközi döntőbírósi eljárásokkal kapcsolatban az európai globalizációkritikus és baloldali aktivisták a jobboldali tradicionalista szervezetekkel kiegészülve több jelentős tagállamban is hatékonyan mobilizáltak jelentős társadalmi csoportokat.⁶⁹ Az integrációpárti elit a szabadkereskedelmi megállapodás kérdésének újbóli „kinyitásával” egy időben, azaz még a formális tárgyalások kezdete előtt jelentős politikai mozgósításba kezdett az ellenérzésekkel szemben.⁷⁰ Munkájuk nyomán a Bizottság maga is előállt egy hatástanulmánnyal, melyben az egyezmény mellett foglalt állást.⁷¹

Egy esetleges megállapodás elvi támogatottsága viszonylag magas maradt mind az Egyesült Államokban, mind az Európai Unió egészében. A minden nemzeti parlamentre kiterjedő ratifikációs folyamatot nem a teljes európai közvélemény, hanem csak egyes nemzeti választói csoportok akadályozták volna. A ratifikálhatóság csupán ott látszott problematikusnak, ahol a szakszervezetek erősek voltak, és nem fogadták el az átfogó megállapodás elképzelését (Németországban, Franciaországban és Olaszországban). Ezekben az államokban a politikai elitekre hárult volna a társadalom meggyőzésének a feladata, amely – az elutasítók és a támogatók közel azonos aránya mellett – nem tűnt lehetetlennek.⁷²

Amerikai oldalon a kereskedelmi megállapodások átpolitizáltságából eredő sérülékenység, valamint a kongresszusi adok-kapok mechanizmusok jelentették a legnagyobb potenciális akadályt. Az Obama-adminisztráció a Kongresszustól több ízben is kérte a kiterjesztett elnöki tárgyalói mandátumot. E gyakorlat lényege, hogy az elnök által elfogadott nemzetközi szerződések szövegét kötelezően gyorsított kongresszusi tárgyalás követi, és azt egészében fogadják vagy vetik el, ami nagyban növeli a jóváhagyás esélyeit.⁷³

Az elnöki adminisztráció által a hosszú előkészítés után 2014-ben a Kongresszus elé vitt javaslat végül megfenneklett.⁷⁴ Több garancia, átláthatósági feltétel és önkorlátozó vállalás után a Kongresszus a felhatalmazást csak 2015-ben adta meg az adminisztrációnak.

A lépés kétségtelenül dinamizálta a folyamatot, de a tárgyalások 2015–2016-os folytatása során sem sikerült a problémás ügyekben (a befektető és a kormány közötti viták rendezési mechanizmusa, fogyasztóvédelmi normák) kompromisszumos megoldást találni. A 2016-os brit népszavazás, amely a kilépésről döntött, mindkét felet meglepte, és annak nyomán az amerikaiak a vállalt engedmények újraértékelésének szükségességét jelezte, ami visszalépést jelentett az addigi eredményektől is.⁷⁵

A 2016 nyarán tartott utolsó, New York-i forduló során újraindított folyamat dacára végleges javaslat az év végéig sem készült el. Mégis elmondható, hogy az Obama-adminisztráció és az Európai Uniót képviselő Bizottság nagyon nehéz, az úton-útfélen jelentkező ratifikálhatósági csapdák kikerülését igénylő kérdésekben készített elő – szakértők szerint 75–80 százalékban – egy példátlan gazdasági-kereskedelmi zónát vizionáló megállapodást.

Még látványosabb volt a transzatlanti viszony közösségi pillérében, a környezetvédelmi és klímapolitika területén elért fordulat. Az utóbbiban remélt előrelépéseket szinte ugyanazok a többszintes játék helyzeteket jellemző gátak akadályozták, mint a nemzetközi kereskedelem dinamizálására tett erőfeszítéseket. A kérdéskör átpolitizálódott, összekapcsolódott a versenyképességgel és a hanyatlással kapcsolatos diskurzusokkal, és pártokon átívelő módon tette a mélyebb és kötelező érvényű szerződések ellenfelévé a republikánus képviselők és szenátorok

többségét, valamint az „érzékeny” államokban megválasztott demokratáknak a tervezet blokkolásához bőségesen elegendő kisebbségét. Eközben az európai uniós tagállamok nagy többségében egy évtized óta még az egyoldalú szerződéses kötelezettségvállalások ratifikálhatósága sem számított kritikus ügynek.⁷⁶

Az előzőleg belpolitikai erőforráshiánnyal küzdő Obama-adminisztráció a már létező törvényhez (*Clean Air Act*) kapcsolt, lappangó szabályozói reformot 2013-tól látványosan felgyorsította.⁷⁷ A tiszta levegőre vonatkozó törvény ugyanis a végrehajtó hatalomra bízta a törvényben foglalt minőségi célok elérhetőségének a biztosítása érdekében szükséges kibocsátási szintek meghatározását, így a politikai alkuk részeként 2011-ben leállított környezetvédelmi erőfeszítések új törvényi szabályozás nélkül is folytatódhattak.⁷⁸

A 2013-as *relaunch* hármas célkitűzéssel indult el, amelyeket a *Climate Action Plan* foglalt egységbe. Annak tartalmát és kontextusát Szőke Diánának a jelen számban olvasható tanulmánya járja körül, ezért itt csak annyit emelek ki, hogy a terv tartalmazta a nemzetközi szabályozási folyamatba való konstruktív visszatérést is. Ennek első látványos eleme volt a Kínával kötött, konkrét célokat kitűző 2009-es bilaterális egyezmény, amely a két „spoiler állam” (az USA és Kína) klímapolitikai preferenciáinak a fontos eltolódását jelezte.⁷⁹ Ezzel elhárult a legfőbb akadály a számszerűsített vállalásokat tartalmazó multilaterális megállapodás aláírása elől, bár csak az

amerikai fél által támogatott – az európainál konzervatívabb – mértékben. Az amerikai támogatás azért is elengedhetetlennek tűnt, mert minden oldal tudta, hogy Kína a „kisebbik rosszat” választva az Egyesült Államokkal keresi majd az együttműködés lehetőségét egy esetleges nemzetközi, multilaterális egyezmény előkészítése folyamán. Az USA ezzel a klímapolitikai vezető szerepét visszaszerelte ugyan, az azonban már nem normateremtő volt – ellentétben az 1997-ig tartó időszakkal.⁸⁰

Az EU a saját vállalásait már 2015 márciusában bejelentette, majd ösztönzőket kínálva az előkészítő folyamat valódi motorja maradt – megkönnyítve az Obama-adminisztráció helyzetét. Ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeként született meg a párizsi egyezmény 2015 decemberében. A valódi jelentősége, újdonsága abban állt, hogy első ízben jött létre egy olyan nemzetközi megállapodás, amelynek aláírói számszerűsített kötelezettségeket vállaltak a környezetszennyező kibocsátásaik csökkentésére. Az Egyesült Államok és az Európai Unió által egyaránt 2016 szeptemberében ratifikált egyezmény életbe lépésének a feltétele, hogy a kibocsátók 55 százaléka hasonlóan tegyen – ez megvalósult.⁸¹ 2017 tavaszáig ugyanis a 197 aláíróból 141 hazai törvényhozás ratifikálta az egyezményt, megerősítve az amerikai–európai uniós tandem legkomolyabb multilaterális sikerét.⁸²

Konklúziók és kitekintés

Az Obama-adminisztráció – a kezdeti tanulási folyamat után – kiteljesítette a Bush elnök által kezdeményezett normalizációs folyamatot az Európai Unióval (és az európai országokkal). Az új elnök agendája azonban meghaladta a korábban feltételezett és az elemzői közösség által várt kontinuitást. Legkésőbb 2011-től, a csendes-óceáni fordulatra vonatkozó elvi döntéstől kezdve tudatosan követte azt a politikai elvet, amely szerint az Egyesült Államoknak érdeke az Európai Unió fokozott szerepvállalása a saját szomszédságában, akár csak a nemzetközi, multilaterális folyamatokban.

Kétségtelen, hogy az amerikai–európai viszonyban jelentkező eltérő preferenciák megmaradtak. Az amerikai klímapolitikai álláspont konzervatívabb maradt az európainál, továbbra is erősebben érvényesült benne a relatív előnyök monitorozása, az előrelépés iránti elkötelezettségnek a potenciális versenytársak együttműködési készségétől való függősége. A kereskedelempolitikában sem a stratégiai preferenciák változtak meg, és a megoldatlan kérdések jól körülrajzolták az amerikai és az európai álláspontok különbözőségét. A biztonságpolitikai és nemzetközi diplomáciai önképek és stratégiák területén korlátos konvergencia volt megfigyelhető, de a kilencvenes évek közös intervencionista liberalizmusa nem vált, és nem is válhatott volna újra meghatározóvá.

Néhány előre nem látható esemény – mindenekelőtt az „arab tavasz”, illetve az

ukrajnai orosz agresszió – elősegítette ugyan a transzatlanti viszony közösségi pillérének az erősödését, azonban más váratlan, napvilágra került fordulatok – így a lehallgatási ügyek, az adatgyűjtések története – éppúgy le is rombolhatták volna azt. Ezért vélem meghatározónak és a viszony javulását elsősorban magyarázó tényezőnek, hogy az Obama-adminisztráció tudatosan a közös érdekekre helyezte a hangsúlyt, kezdeményezően vagy partnerként lépett fel olyan területeken, ahol tér nyílt az Európai Unióval való együttműködésre, és az adott keretfeltételeken belül, kopernikuszi fordulat nélkül igyekezett javítani a transzatlanti kapcsolatrendszeren. Ezek az erőfeszítések törvényszerűen korlátosak maradtak, éppen a keretfeltételek változatlansága miatt, de összességükben nagyon jelentősnek mondhatók.

A fentiek miatt különösen problematikus, hogy az amerikai–európai nemzetközi vezető szerep a poszthegemonikus globális intézményrendszer javítása és erősítése terén várhatóan nem folytatódik majd. A Trump-adminisztráció részéről eddig sem a klímapolitikai, sem a kereskedelempolitikai folyamatok vonatkozásában nem láthattuk jelét a további munka iránti elköteleződésnek, a Brexittel kapcsolatos megnyilatkozások pedig egyértelműen még a Bush-adminisztráció 2005 előtti euroszeptikus nézeteit is messze meghaladó EU-ellenességről tanúskodtak. A transzatlanti viszony európai uniós dimenziójában éppen ezért a következő években nem várható előrelépés; a kérdés sokkal inkább az,

mennyiben őrizhetőek meg egyes eredmények. Ez azért ugyanakkor nem feltétlenül katasztrófa, mert az Európai Unió maga is kihívás előtt áll. A lisszaboni szerződés csaknem egy évtizedes immár, és a válságok sorozata erősen megváltoztatta az európai politika hangsúlyait. Az alapszerződés megváltoztatása nélkül vagy esetleg célzott változtatásokkal, de az Európai Uniónak most a saját intézményrendszerének a konszolidációja és az újabb kihívásokhoz való igazítása lesz a legfőbb feladata – ami pedig minimálisan egy amerikai elnöki cikluson át fog húzódni, és nem kizárt, hogy annál is tovább. A kérdés éppen ezért középtávú inkább: 2021-től vagy 2025-től az amerikai partner milyen európai szövetségest fog találni, amikor a saját relatív hanyatlása mellett előbb-utóbb (újra) el kell ismernie a transzatlanti partnerek kölcsönös egymásra utaltságát, amelyet egy mégoly különleges és szívélyes amerikai–brit szövetség sem lehet képes helyettesíteni.

A kézirat lezárásának ideje: 2017. július 7.

Jegyzetek

- 1 Adrian Hyde-Price: „Normative’ Power Europe: A Realist Critique”. *Journal of European Public Policy*, Vol. 13. No. 2. (2006). 217–234. o.
- 2 Stormy Mildner: „Die Doha Runa der WTO 2009: Stolpersteine auf dem Weg zu einem erfolgreichen Verhandlungsabschluss”. *SWP-Studien*, No. 1. (2009). 16. és 29–30. o. Elektronikusan elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2009_S01_mdn_ks.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 3 Michael Smith: „Competitive Co-operation and EU–US Relations: Can the EU Be a Strategic Partner for the US in the World Political Economy?”. *Journal of European Public Policy*, Vol. 5. No. 4. (1998). 561–577. o.
- 4 *Transatlantic Trends 2005: Key Findings*. Washington, DC: The German Marshall Fund of the United States – Compagnia di San Paolo, 2005. 6. o. Elektronikusan elérhető: http://trends.gmfus.org/files/archived/doc/2005_english_key.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 5 Romsics Gergely: „Az amerikai biztonságpolitikai szerepvállalás korlátai: Meddig lesz fenntartható az erőprojekció szintje?”. *MKI-tanulmányok*, No. 8. (2010).
- 6 Magyarics Tamás: „Iraki homokszem az Egyesült Államok politikai gépezetében”. *Külügyi Szemle*, Vol. 6. No. 2–3. (2007). 31–35. o.; Peter Rudolf: „US-Aussenpolitik und transatlantische Sicherheitsbeziehungen nach den Wahlen”. *SWP-Aktuell*, No. 64. (2008). Elektronikusan elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2008A64_rdf_ks.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 7 Bruno Waterfield: „European Union: Barack Obama ‘Will Bring New Era of International Co-operation’”. *The Telegraph*, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/barackobama/3385456/European-Union-Barack-Obama-will-bring-new-era-of-international-co-operation.html>, 2008. november 5.
- 8 *Transatlantic Trends 2014: Key Findings*. Washington, DC: The German Marshall Fund of the United States – Compagnia di San Paolo, 2014. 15. o. Elektronikusan elérhető: http://trends.gmfus.org/files/2012/09/Trends_2014_complete.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 9 G. John Ikenberry: „American Power and the Empire of Capitalist Democracy”. *Review of International Studies*, Vol. 27. No. 5. (2001). 191–212. o.
- 10 Paweł Świeboda: „Towards a Transatlantic Market”. *Policy Paper, Notre Europe – Jacques Delors Institute*, No. 84. (2013).

2. o. Elektronikusán elérhető: <http://www.institutdelors.eu/media/transatlanticmarket-wieboda-ne-jdi-mar13.pdf?pdf=ok>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 11 Susanne Dröge: „Klimapolitik in Zeiten der Wirtschaftskrise”. In: *Globale Ordnungspolitik am Scheideweg: Eine Analyse der aktuellen Finanzmarktkrise* (szerk. Hanns Gönther Hilpert és Stormy Mildner). Berlin: Stiftung für Wissenschaft und Politik – Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 2009. 98. o. Elektronikusán elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2009_S04_hlp_mdn_hg_ks.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 12 Johannes Thimm: „Die USA und die EU: Kein einheitlicher Blick auf den europäischen Partner”. In: *Die EU im Beziehungsgefüge großer Staaten* (szerk. Kai-Olaf Lang és Gudrun Wacker). Berlin: Stiftung für Wissenschaft und Politik – Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 2013. 93. o. Elektronikusán elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2013_S25_lng_wkr.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 13 Uo. 94. o.
- 14 Stormy-Annika Mildner – Jörn Richert: „USA: Die neue Klimapolitik unter Barack Obama. Endgültiger Bruch mit der ära Bush?”. In: *Die Internationale Klimapolitik: Prioritäten wichtiger Verhandlungsmächte* (szerk. Susanne Dröge). Berlin: Stiftung für Wissenschaft und Politik – Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 2009. 38–49. o. Elektronikusán elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2009_S30_dge_ks.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 15 „Statement by Treasury Secretary Timothy F. Geithner, Twenty-Fourth Meeting of the International Monetary and Financial Committee”. *U.S. Department of the Treasury*, www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/tg1306.aspx. 2011. szeptember. 24.
- 16 Bertrand Rioust de Largentaye: „4 Years with President Obama. Development and Future Prospects of Transatlantic Relations”. *Policy Paper, Notre Europe – Jacques Delors Institute*, No. 59. (2012). 6–7. o. Elektronikusán elérhető: <http://www.institutdelors.eu/media/after4yearsobamadelargentayene-jdioc12.pdf>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 17 Jonathan Watson: „Buy American Clause Raises Trade Tensions”. *International Bar Association*, <http://www.ibanet.org/Article/NewDetail.aspx?ArticleUid=6a88c326-47dc-4a5f-9124-7ffb846cd723>. 2009. június 11.
- 18 Stormy-Annika Mildner, Henning Riecke és Claudia Schmucker: „Transatlantische Renaissance? Die deutsch-amerikanischen Beziehungen unter Obama II”. *CERFA Note*, No. 104. (2013). 5. o. Elektronikusán elérhető: <https://dgap.org/de/article/getFullPDF/24179>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 19 Christina Langhorst – Stormy-Annika Mildner: „Finanzkrise und Welthandel: Der Abschluss der Doha-Runde könnte einen wichtigen Impuls geben”. In: *Globale Ordnungspolitik am Scheideweg...*, 72–96. o. Elektronikusán elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2009_S04_hlp_mdn_hg_ks.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 20 Oliver Ziegler: „EU und US Pläne zur Finanzmarktreform: Europa hat die Nase vorn”. *SWP Aktuell*, No. 11. (2009). 4. o. Elektronikusán elérhető: https://www.files.ethz.ch/isn/118184/2009_EU_US_Finances_D.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 21 Sally McNamara, Ariel Cohen és James Phillips: „Countering Turkey’s Strategic Drift”. *Heritage Foundation Backgrounder*, No. 2442. (2010). Elektronikusán elérhető: <http://www.heritage.org/research/reports/2010/07/countering-turkey-s-strategic-drift>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 22 „US Defence Secretary Gates Blames EU for Turkey ‘Drift’”. *BBC*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/europe/10275379.stm>, 2010. június 9.

- 23 Mildner, Riecke és Schmucker: i. m. 10. o.
- 24 Romsics Gergely: „A transzatlanti agenda 2011-ben: világos feladatok, bizonytalan szerepek”. *Európai Tükör*, Vol. 15. No. 3. (2010). 76–83. o.
- 25 Richard Haass: „Goodbye to Europe as a High-Ranking Power”. *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/ab995e96-5dfa-11df-8153-00144feab49a>, 2010. május 12.
- 26 James C. Sperling: „American Perceptions of the EU: Through a Glass, Darkly or through the Looking Glass?”. In: *External Perceptions of the European Union as a Global Actor* (szerk. Sonia Lucarelli és Lorenzo Fioramonti). London – New York, NY: Routledge, 2010. 13–31. o.
- 27 Alberta Sbragia: „The EU, the US, and Trade Policy: Competitive Interdependence in the Management of Globalization”. *Journal of European Public Policy*, Vol. 17. No. 3. (2010). 368–382. o.
- 28 *Transatlantic Trends 2014*. 18. o.
- 29 Andrew Rettman: „EU Envoy to US Flaunts New Powers”. *EUObserver*, <http://euobserver.com/9/30607>, 2010. augusztus 11.
- 30 Hillary Clinton: „America’s Pacific Century”. *Foreign Policy*, <http://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/>, 2011. október 11.
- 31 A „Budget Control Act” nevű törvényből következő kényszerekhez 1. „Where the Cuts Will Fall”. *The New York Times*, Vol. 23. No. 2. (2013). Elektronikusan elérhető: <http://www.nytimes.com/interactive/2013/02/23/us/politics/sequester.html?ref=politics>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 32 Thimm: „Die USA und die EU...”, 90. o.
- 33 Uo. 96. o.
- 34 Sally McNamara: „How President Obama’s EU Policy Undercuts US Interests”. *Heritage Foundation Backgrounder*, No. 2521. (2011). Elektronikusan elérhető: <http://www.heritage.org/europe/report/how-president-obamas-eu-policy-undercuts-us-interests>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 35 Charles Barry – Hans Binnendijk: „Widening Gaps in U.S. and European Defense Capabilities and Cooperation”. *Transatlantic Current*, No. 6. (2012). Elektronikusan elérhető: <https://www.files.ethz.ch/isn/151677/Trans-Current-6.pdf>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 36 Johannes Thimm: „The United States and the Arab Spring: The End of the Post-9/11 Paradigm”. In: *Protest, Revolt and Regime Change in the Arab World: Actors, Challenges, Implications and Policy Options* (szerk. Muriel Asseburg). Berlin: Stiftung für Wissenschaft und Politik – Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 2012. 51–56. o. Elektronikusan elérhető: https://www.files.ethz.ch/isn/138509/2012_RP06_ass.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 37 Council of the European Union: „Council Conclusions on Syria: 3222nd Foreign Affairs Council Meeting”. *Council of the European Union*, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/135529.pdf, 2013. február 18.
- 38 Justice and Home Affairs Committee: „SWIFT: European Parliament Votes down Agreement with the US”. *European Parliament*, http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=en&type=IM-PR_ESS&reference=20100209IPR68674, 2010. február 10.
- 39 Thimm: „Die USA und die EU...”, 96. o.
- 40 Uo. 97. o.
- 41 Peter Rudolf: „Präsident Obamas Drohnenkrieg”. *SWP Aktuell*, No. 37. (2013). 8. o. Elektronikusan elérhető: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/34653>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 42 Ludovica Laccino: „Drones Strikes: European Parliament Condemns Murder of Civilians”. *International Business Times*, <http://www.ibtimes.co.uk/drones-strikes-european-parliament-condemns-murder-civilians-1438196>, 2014. február 27.
- 43 Mildner, Riecke és Schmucker: i. m. 16. o.
- 44 Peter Rudolf: „Liberal Hegemony and US Foreign Policy under Barack Obama”. *SWP Comments*, No. 40. (2016). 5. o.

- Elektronikusan elérhető: <http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/SWP-Liberal%20Hegemony%20and%20US%20Foreign%20Policy%20under%20Barack%20Obama.pdf>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 45 Amitai Etzioni: „Spheres of Influence: A Reconceptualization”. *The Fletcher Forum of World Affairs*, Vol. 39. No. 2. (2015). 117–132. o.
- 46 Charlie Savage, Edward Wyatt és Peter Baker: „U.S. Confirms that It Gathers Online Data Overseas”. *The New York Times*, <http://www.nytimes.com/2013/06/07/us/nsa-verizon-calls.html>, 2013. június 6.
- 47 Directorate General for Internal Policies: „The US Surveillance Programmes and Their Impact on EU Citizens’ Fundamental Rights”. *European Parliament*, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/libe/dv/briefingnote_/briefingnote_en.pdf, 2013. szeptember 6. o.
- 48 Daniela Kietz – Johannes Thimm: „Zwischen Überwachung und Aufklärung. Die amerikanische Debatte und die europäische Reaktion auf die Praxis der NSA”. *SWP Aktuell*, No. 51. (2013). 4–5. o. Elektronikusan elérhető: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-358081>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 49 „European Parliament Resolution of 12 March, 2014”. *European Parliament*, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P7-TA-2014-0230>, 2014. március 12.
- 50 „Court of Justice of the European Union Press Release 117/15”. *Curia*, <http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2015-10/cpl50117en.pdf>, 2015. október 6.
- 51 Itt jelzem, hogy az *EU–US Privacy Shield* nevű megállapodást jogvédő csoportok megtámadták, ezért előállhat olyan helyzet, hogy a jövőben egy harmadik szerződés megkötésére lesz szükség.
- 52 „Timeline: EU Restrictive Measures in Response to the Crisis in Ukraine”. *European Council*, <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/history-ukraine-crisis/>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 53 Greg Rushford: „The WTO Struggles in Nairobi”. *Wall Street Journal*, <https://www.wsj.com/articles/the-wto-struggles-in-nairobi-1450720701>, 2015. december 21.
- 54 Bertrand Rioust de Largentaye: „Challenges and Prospects of a Transatlantic Free Trade Area”. *Policy Paper, Notre Europe – Jacques Delors Institute*, No. 99. (2013). Elektronikusan elérhető: <http://www.institutdelors.eu/media/challengesprospectstransatlanticfreetradearea.pdf?pdf=ok>, A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 55 „Obama’s State of the Union Transcript 2010: Full Text”. *Politico*, <http://www.politico.com/story/2010/01/obamas-state-of-the-union-address-032111>, 2010. január 27.
- 56 Mildner, Riecke és Schuster: i. m. 22. o., Stormy-Annika Milnder, Julia Howald és Claudia Schmucker: „Schnellspurmandat für Präsident Obama?”. *DGAP Analyse*, No. 5. (2014). 4. o. Elektronikusan elérhető: <https://dgap.org/de/article/getFullPDF/25380>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 57 Thimm: „Die USA und die EU...”. 92. o.
- 58 Gregory C. Shaffer – Mark A. Pollack: „Reconciling Regulatory Differences: The Ongoing Transatlantic Dispute over the Regulation of Biotechnology”. In: *The Future of Transatlantic Economic Relations* (szerk. David M. Andrews *et al.*). Firenze: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 2005.
- 59 Simon Lester: „The Challenges of Negotiating a Transatlantic Trade and Investment Partnership”. *Free Trade Bulletin*, No. 51. (2013). Elektronikusan elérhető: <https://www.cato.org/publications/free-trade-bulletin/challenges-negotiating-transatlantic-trade-investment-partnership>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 60 „Regulation (EC) No. 1907/2006 of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006”. *EUR-Lex*, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32006R1907>. A letöltés ideje: 2017. április 27.

- 61 Lisa Brandt – Barbara Kunz: „Transatlantic Relations in a Multipolar World: French and German Perspectives on Security and Trade Affairs”. *Genshagener Papiere*, No. 11. (2013). Elektronikusan elérhető: http://www.stiftung-genshagen.de/uploads/media/Genshagener_Papier_2013_11.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 62 Mildner, Riecke és Schuster: i. m. 25–28. o.
- 63 A 2008-ban és 2010-ben aláírt megállapodások révén minden amerikai és uniós repülőtérről kölcsönösen indulhatnak a járatok a partner területén találhatóakra, azonban míg az amerikai légitársaságok az Európai Unión belüli desztinációkat összekötő, azaz tulajdonképpen a belföldi járatok indításának a lehetőségét is megszerezték, addig az amerikai szolgáltatókban való európai tulajdonoszerzésre vonatkozó könnyítések kimaradtak a megállapodásból.
- 64 Robert D. Putnam: „Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games”. *International Organization*, Vol. 41. No. 3. (1988). 427–460. o.
- 65 Doug Palmer – Adam Behsudi: „Massive Trade Bill Hits Hill”. *Politico*, <http://www.politico.com/story/2014/01/massive-trade-bill-hits-hill-101984.html>, 2014. január 9.
- 66 Elvire Fabry – Giorgio Garbasso: The Reality of Precaution: Comparing Risk Regulation in the US and Europe. Synthesis”. *Policy Paper, Notre Europe – Jacques Delors Institute*, Elektronikusan elérhető: <http://www.institutdelors.eu/media/precautionprincipleuseu-fabry-garbasso-ne-ji-july14.pdf?pdf=ok>, 2014. július 18.
- 67 Annie Lowrey: „Obama and G.O.P. Facing Opposition to Trade Pacts”. *The New York Times*, https://www.nytimes.com/2014/01/31/business/reid-pushes-back-on-fast-track-trade-authority.html?_r=0, 2014. január 30.
- 68 Paul Ames: „ISDS: The most Toxic Acronym in Europe”. *Politico*, <http://www.politico.eu/article/isds-the-most-toxic-acronym-in-europe/>, 2015. szeptember 17.
- 69 Claudia Schmucker: „Das neue Misstrauen gegenüber Freihandelsabkommen”. *DGAP Kompakt*, No. 20. (2016). Elektronikusan elérhető: <https://dgap.org/de/article/getFullPDF/28561>. A letöltés ideje: 2017. április 27.; Elvire Fabry: „France: A Hotbed of Opposition to the TTIP?”. *Policy Paper, Notre Europe – Jacques Delors Institute*, No. 136. (2015). 11. o. Elektronikusan elérhető: <http://www.institutdelors.eu/media/francettip-fabry-jdidgap-june15.pdf?pdf=ok>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 70 Nicole Gnesotto: *Reshaping EU–US Relations: A Concept Paper*. Párizs: Notre Europe – Jacques Delors Institute, 2010. Elektronikus változat: http://www.institutdelors.eu/media/etude75-eu-us-relations-en_01.pdf?pdf=ok. A letöltés ideje: 2017. április 27.; Pawel Swieboda – Bruce Stokes: „The Case for Renewing Transatlantic Capitalism”. *European Policy Centre*, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1431_case_for_renewing.pdf, 2012. március.
- 71 „Impact Assessment Report on the Future of EU–US Trade Relations, Commission Staff Working Document”. *European Commission*, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/march/tradoc_150759.pdf, 2012. március 12.
- 72 Fabry: i. m. 11. o.
- 73 Ian F. Ferguson: *Trade Promotion Authority (TPA) and the Role of Congress in Trade Policy*. *CRS Report 7-5700 RL33743*. Washington, DC: Congressional Research Service, 9. o. Elektronikusan elérhető: <http://www.fas.org/sgp/crs/misc/RL33743.pdf>, 2014. január 13.
- 74 Mildner, Howald és Schmucker: i. m. 3. o.
- 75 Claudia Schmucker: „Brexit Changes the EU’s Trade Dynamics: Don’t Expect Progress”. *Europe’s World*, (2016. ősz). Elektronikusan elérhető: <http://europesworld.org/2016/10/20/brexit-changes-eus-trade-dynamics-dont-expect-progress/#.WMAGpDsl-Ul>. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 76 R. Daniel Kelemen – David Vogel: „Trading Places: The Role of the United States and the European Union in International Environmental Policies”. *Comparative Political Studies*, Vol. 43. No. 4. (2010). 427–456. o.

- 77 Sonja Thielges: „Präsident Obamas neuer Klimavorstoß: Die US-Klimapolitik zwischen Blockade und Fortschritt”. *SWP Aktuell*, No. 60. (2013). Elektronikusan elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2013A60_tlg.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 78 John M. Broder: „Obama Administration Abandons Stricter Air-Quality Rules”. *The New York Times*, <http://www.nytimes.com/2011/09/03/science/earth/03air.html>, 2011. szeptember 2.
- 79 Susanne Dröge – Sonja Thielges: „New Climate Leadership: »Yes We Can ... After All«: The United States Is Caught between International Ambitions and Domestic Challenges”. *SWP Comments*, No. 34. (2014). 3. o. Elektronikusan elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2014C34_dge_tlg.pdf. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 80 Rudolf: „Liberal Hegemony...”. 4. o.
- 81 „Paris Agreement Documentation”. *European Commission*, https://ec.europa.eu/clima/policies/international/negotiations/paris_en. A letöltés ideje: 2017. április 27.
- 82 A szerződés 2016. november 4-én lépett érvénybe. „Paris Agreement – Status of Ratification”. *United Nations Framework Convention on Climate Change*, http://unfccc.int/paris_agreement/items/9444.php. A letöltés ideje: 2017. április 27.